

SÁRKÖZY PÉTER

Az új „magyar Dante”

Nádasdy Ádám *Isteni Színjáték*-fordítása*

I. Száz évvel Babits fordítása után

Babits Mihály 1908-ban, költői indulása elején, életének egy nehéz periódusában, fogarasi „száműzetése” kezdetén fogott hozzá Dante *Isteni Színjáték*ának lefordításához, amikor úgy érezte, szüksége van arra, hogy „Dante szikláiból” várat építsen a lelke köré.¹ Erre később is nagy szüksége volt, hiszen a *Purgatórium* és a *Paradicsom* énekeinek fordításával az első világháború idején, illetve az azt követő, számára nehéz években készült el.² Az első rész megjelenése előtt néhány hónappal Babits *Dante fordítása* címmel a Nyugatban egy műhelytanulmányban indokolta meg, hogy miért fogott hozzá a fordításhoz az egyik legnagyobb akadémiai tekintélynek számító Szász Károly által készített teljes magyar *Isteni Színjáték* megjelenése után kilenc évvel. Azért, mert Péterfy Jenőhöz, a neves irodalomtörténészhez, esszéistához hasonlóan, Szász Károly fordítását nehézkesnek és mesterkéltnek tartotta.³ Babits nyolc évvel a modern olasz Dante-kritika első nagy művének, Benedetto Croce 1920-as, Dante költészetéről írt monográfiájának (*La poesia di Dante*) megjelenése előtt erős meggyőződéssel vallotta, hogy a *Divina Commedia* nem nehézkes, skolasztikus tanulmány, hanem lírai költemény,⁴ amelyet csak igazi költő érthet és fordíthat le (mint amilyen a korban Stefan George

volt⁵). Szász Károly ugyan rímes terzinákban fordította a *Színjátékot*, mert tudta, hogy „a rímtelen Dante nem Dante”,⁶ de fordításához írt bevezetésében panaszkodik az „átkozott harmadik rím” miatt. Babits ezzel szemben azt vallja, hogy „a rím a röpítő szárnya” Dante képzeletének,⁷ amelyhez „hozzájárul a terzinák sima, szakadás nélküli zenéje, mely oly akadálytalan, egységes lendületben folytatja le minden énekét.”⁸ A másik alapvető kifogása Szász Károly fordításával szemben, hogy a fordító református püspök „protestáns módra fogja fel Dantét: szinte Luther elődét szeretné látni e tipikusan középkori és katolikus szellemben.”⁹ Babits fordításában arra vállalkozik, hogy magyar nyelven adja vissza ennek a nagy *katolikus* költőnek lírai remekművét, amelyet asszimilálni akar saját költészetében. A „programtanulmányt” provokatív vallomással zárja: „Megutáltatták velem szegény hangszeremet. Amikor hát olyat kell mondanom, amit csak zenével lehet kimondani, Dante nagy százhúrú hárfájához nyúltam. És ennek a hárfának volt húrja hangomra rezonálni. [...] Dantét csak költő fordíthatja. Hogy e költő méltó-e, rokon-e Dantéhoz? Nem tudom, de ha nem hinném, egy terzinát sem írtam volna le.”¹⁰

Száz évvel Babits után az egyik legérettebb és legnagyobb világirodalmi kitekintéssel rendelkező mai magyar költő, Nádasdy Ádám életművének megkoronázásaképpen újra lefordította a Trecento elején írt, száz énekből álló művet. Az új fordító, Babits példáját követve, 2015 nyarán, Dante 750. születésnapja előtt egy nappal, az *Élet és Irodalomban* egy hosszabb,

* DANTE, *Isteni Színjáték*, fordította és a jegyzeteket írta: NÁDASDY Ádám, Magvető, Budapest, 2016.

1 BABITS Mihály, *Dante fordítása. Műhelytanulmány* = B. M., *Esszék, tanulmányok*, szerk. BELIA György, Budapest, Szépirodalmi, 1978, 285.

2 *A Pokol* 1912 végén jelent meg, *A Purgatórium* 1920-ban, *A Paradicsom* 1922 Karácsonyán a Révay Kiadó gondozásában. Hogy Babits számára Dante volt ebben az időben a legfőbb szellemi mérce, arról maga a költő beszél *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című vallomásában: Nyugat, 1919. november, 926–928. – Lásd még: RÁBA György, *Két költő: Dante és Babits = Dante a középkor és a renaissance között*, szerk. KARDOS Tibor, Budapest, Akadémiai, 1965, 575–633.; SÁRKÖZY Péter, *Babits Mihály Dante-fordításának korszerűsége* = DANTE ALIGHIERI, *Isteni Színjáték*, Szent István Társulat, Budapest, 2002, 601–603.

3 PÉTERFY Jenő, *Dante*, Budapesti Szemle, 1886, 48. kötet, 118. sz. 41–46.; BABITS Mihály, *Dante fordítása*, i. m., 269. Péterfy Szász Károlyról (is) szóló tanulmányát részletesen elemzi SZAU- DER József *Dante a XIX. századi magyar irodalmában* című tanulmányában = Sz. J., *Magyar irodalom – Olasz irodalom*, szerk. SÁRKÖZY Péter, Argumentum, Budapest, 2013, 228–270.

4 BABITS Mihály, *Dante fordítása*, i. m., 270.

5 Lásd: SÁRKÖZY Péter, *Babits Mihály Dante-fordításának korszerűsége*, i. m., 593–616.

6 BABITS Mihály, *Dante fordítása*, i. m., 273. – Szász Károly *A Pokol* (1885) előszavában a következőket írta: „őszintén meg kell vallanom, hogy a rimetlen versekre feloldott Isteni Színjátékban Dantéra nem tudok ismerni. A terzinát oly lényegesnek érzem (s érzi kétségkívül mindenki, a ki az eredetit olvassa) Dantében, – hasonlíthatatlanul lényegesebbnek, mint a költemény egyik vagy másik, a rimelés nehézsége miatt talán elveszendő részletét, vagy egyes sorok kifejezésbeli árnyalatát, hogy a rimetlen Dantét soha egy percig sem tudtam igazi Danténak elfogadni.” – SZÁSZ Károly, *Előszó* = DANTE ALIGHIERI *Isteni Színjátéka. A Pokol*, fordította: SZÁSZ Károly, Akadémia, Budapest, 1885, 4–5.

7 BABITS Mihály, *Dante fordítása*, i. m., 273.

8 BABITS Mihály, *Dante fordítása*, i. m., 270. – Kosztolányi Dezső is úgy látja: Babits fordításának lényege a dantei terzinák zeneiségének visszaadása. „Az egész a fülnek készült”; Babits fordítását olvasva „a magyar olvasó végre megérti, hogy mit tartanak az olaszok oly nagyra Dantében.” – KOSZTOLÁNYI Dezső, *A Pokol. Babits Mihály új fordítása*, *A Hét*, 1912, dec. 29., 847.

9 BABITS Mihály, *Dante fordítása*, i. m., 282.

10 BABITS Mihály, *Dante fordítása*, i. m., 285.

négyszeres cikket jelentett meg, amelyben nemcsak bejelentette, hogy elkészült Dante *Színjátéka* mindhárom részének fordításával, hanem azt is, hogy ezt Babitscsal és más magyar költőkkel ellentétben, nem rímes formában oldotta meg. Választását a következőképpen indokolta: azért, hogy a régi nagy költők mai fordításai érthetők és olvashatók legyenek, inkább „a rímet kell föláldozni, mint a tartalmat”.¹¹

A Magyar Napló 2015. szeptemberi számában a Dante-évforduló alkalmából *Babits fordítása korszerűségéről* írt tanulmányomban¹² elismertem: egy új költőnek és egy új fordítónak joga van vállalkozni arra, hogy újrafordítsa az Arany János által magyarra ültetett *Hamletet*, vagy arra, hogy kipróbálja: jobban tudja-e megoldani a „kör négyesítését”,¹³ lefordítani a világ egyik legnagyobb költeményét – ugyanúgy, mint ahogy a fiatal Babits tette száz évvel ezelőtt, Szász Károly után alig tíz esztendővel. Ahhoz is joga volt Nádasdy Ádámnak, hogy a száz énekből álló versfolyamot angol–amerikai költői példákat követve rímek nélkül fordítsa le (akárcsak Longfellow a XIX., vagy Allen Mandelbaum a XX. század végén). Ráadásul ezt a megoldást nem azért választotta, mintha nem lenne képes rímes fordítást készíteni – hiszen költőként maga is gyakran és előszeretettel használ rímeket –, hanem azért, mert úgy vélte, hogy Dante *Színjátéka* esetében a rímek megkötik a fordító kezét, és nem teszik lehetővé a pontos és érthető szövegolvasást. Nádasdy szerint Babits „bravúros fordítása” ma már nehezen olvasható, ezért szükség volt egy új, könnyebben érthető fordításra.

Nádasdy azzal zárta tanulmányát, hogy „fursállva, távolságtartással” nézi Babits munkáját, mert úgy van vele, „mint a mai orvos régi elődeivel”, akik „a rosszat csinálták meglepően jól”. Mivel én pedig az új fordítónak ezt a megállapítását „fursállottam”, ezért a Magyar Naplóban Babits fordításáról írt tanulmányomat Nádasdy Ádám cikkének bírálatával kezdtem és zártam. Most azonban az új magyar Dante

alapos elolvasása és tanulmányozása után, mint egykori italianista, *kötelességemnek* éreztem, hogy ugyanabban a folyóiratban, amelyben Nádasdy Ádámnak Babits fordításáról írt megjegyzéseit vitattam, alapsabban foglalkozzam az új fordítással, Nádasdy életművének egyik kiemelkedő teljesítményével.

II. Az új „magyar Dante”

Továbbra is Babits művét tartom a legköltoőbb magyar Dante-fordításnak, a magyar költészet egyik legszebb magyar nyelvű költői szövegének¹⁴ (Arany János *Hamlet*-fordításához hasonlóan), abban viszont mindenképp igazat kell adnom Nádasdy Ádámnak, hogy mivel Babits a XX. századelő *művelt* közönségének készítette fordítását, az ma már komoly szellemi megterhelést jelent az olvasó számára, mert igen nagy felkészültséget igényel. Babits Dantéra hivatkozik: aki a nagy művet érteni akarja, az „alaposan üljön meg a padkán, és élesítse jól az eszét”.¹⁵

Babits korában Dante magyar olvasói még jól ismerték a görög és a római mitológiát, a *Bibliát* és a keresztény vallás tanításait, a középkori történelmet, ráadásul a nyolc évi középiskolai tanulmányok során elsajátított latin nyelv birtokában akár eredeti olasz nyelven is olvashatták Dante művét. Ennek a műveltségnek a hiánya viszont nehezé teszi a mű megértését a mai olvasóközönség számára. Ma már – sajnálatos módon – rég nem a *Biblia*, a mitológia és az ókori világ ismerete képviseli a „műveltséget”. Ugyanakkor Nádasdy Ádám, igen helyesen, úgy vélte: vétek lenne hagyni, hogy Dante műve ne legyen a mai magyar műveltség része, ezért Szász Károlyhoz és Babits Mihályhoz hasonlóan, majd tíz évig tartó igen nehéz, áldozatos (ugyanakkor gyönyörűségekben gazdag) munkával elkészítette az *Isteni Színjáték* új, a mai közönség számára is érthető fordítását – igaz, ennek érdekében feláldozta a rímes terzinák zeneiségét.

Nádasdy, amikor eldöntötte, hogy mellőzni fogja az eredeti versformának a fordítók kezét megkötő, száz éneken keresztül összekapcsolódó fonalát, azt is elhatározta, hogy ennek ellenére, vagy épp emiatt,

11 NÁDASDY Ádám, *A rímelés veszélyei*, Élet és Irodalom, 2015. június 12., 13. – Ezt megelőzően már 2008-ban a Széchenyi Akadémián tartott székfoglalójában ismertette fordítói elképzeléseit: *Kísérlet a Divina Commedia új fordítására*. Lásd: <http://mta.hu/fileadmin/2008/12/nadasdy.pdf>

12 SÁRKÓZY Péter, *Gondolatok Dante születésének 750. és Babits Mihály Isteni Színjátékának fordítása 102. évfordulóján*, Magyar Napló, 2015. szeptember, 7–15.

13 „Dante fordítása mindig a világirodalom legnehezebb feladatai, legsábitóbb problémái közé tartozott. Egy irodalmi környezetszűrés, bölcsök köve: oly izgató, olyan népszerű.” – BABITS Mihály, *Dante fordítása. Műhelytanulmány*, i. m., 274.

14 Lásd még a következő szakirodalmi munkákat: RÁBA György, *Babits Mihály költészete*, Gondolat, Budapest, 1981; Uő, *A szép hűtlenség (Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai)*, Akadémiai, Budapest, 1969; MÁTYUS Norbert, *Babits és Dante. Filológiai közelítés Babits Mihály Pokol fordításához*, Szent István Társulat, 2015.

15 BABITS Mihály, *Figyelmeztetés az olvasóhoz* = DANTE, *Isteni színjáték*, Révai, Budapest, 1930, 7.

nagy figyelmet fordít arra, hogy mindvégig megőrizze a szöveg költői lüktetését, a terzinákra emlékeztető hármás építkezést. Úgy fordította le rímtelen drámai jambusokban Dante költői szövegét, hogy az ne csak érthető legyen a mai olvasók számára, de a befogadó mindvégig érezze azt is, hogy egy olyan, száz énekből álló *költői* művet olvas, amelyből választ kaphat az emberi élet (és saját életünk) alapvető kérdéseire.

Nádasdy Ádám, aki nemcsak kiváló anglicista és nyelvész, hanem olasz szakot végzett italianista is, több éves aprómunkával tanulmányozta, fordította Dante művét, és eközben, akárcsak Babits, Dante egyik legjobb hazai értője, igazi *dantista* lett. Tudatosan készült a nagy feladatra, és nagyon jól megtervezte, hogy miként fogja elkészíteni és megszerkeszteni ezt a „rendkívül szép, tipográfiai is igen átgondolt könyvet”.¹⁶ A könyv elején táblázatok sorában mutatja be a *Pokol*, a *Purgatórium* és a *Paradicsom* énekeinek beosztását, a *Pokol* egyes köreiből és bugyraiból (Nádasdynál „rovataiban”)¹⁷ lévő bűnösök helyzetét, valamint azt, hogy a *Purgatórium* hegy meredek párkányainak melyik részén milyen lelkek tisztulnak meg a hét fő bűntől. Majd azt tárja elénk, hogy a *Paradicsomban* is különböző szférákban található az üdvözültek, jótetteik nagysága szerint, és csak a valóban tiszta lelkek (Szűz Mária, a szentek, az apostolok és angyalok) juthatnak el a Felső *Paradicsomba*, hogy az *Empyriumban* lelki szemeikkel megláthassák a mennyi rózsát.

A fordító ezt követően rövid előszóban tisztázza az új fordítás célját: „Jelen munkámmal az volt a célt, hogy hüen tolmácsoljam a *Színjáték* mondanivalóját, gazdagságát, sokféleségét, a fantasztikumtól a száraz tudományosságig.”¹⁸ Fordításában elsősorban „az értehetőségre” törekedett, „mert az *Isten*

Színjáték csak félkarú óriás, ha tartalma nem elég világos”.¹⁹ (Ebben Nádasdy Ádámnak teljesen igaza van, az azonban már vitatható, hogy „Dante művének lényege nem a gyönyörködtetés, sokkal inkább a mesélés, tanítás, az értékörzés, a példákkel való figyelmeztetés”,²⁰ mert a műnek nem lenne semmi hatása, ha nem gyönyörű költői nyelven szólalna meg. Nem véletlenül gyűlik össze ma is nyári estéken vagy húszezer ember Firenzében a Santa Croce templom előtti nagy téren, hogy meghallgassák, amint Roberto Benigni elszavalja az *Isteni Színjáték* egy-egy énekét, mint ahogy már Boccaccio is tette a XIV. században.) Babits sem megmagyarázni akarta Dantét, hanem saját költői eszközeivel a lehető legköltőibb módon megszólaltatni magyar nyelven Dante terzináit.

Az egyoldalas előszót követő *Bevezetés* (12–38.) nem tanulmány, mint a Babits által az 1930-as, mindhárom éneket tartalmazó kiadáshoz írt *Dante élete*, hanem tárgyilagos ismertetése azoknak a „tudnivalóknak”, amelyet az olvasónak ismernie kell a szerzőről és a mű címéről (hogy mit is jelent a *Commedia*). Röviden leírja, hogy a keresztény hit szerint mi lesz az ember sorsa a halál után. Ezután következik a *Színjáték* cselekményének időbeli és térbeli leírása, kiegészítve Dante életének történeti eseményeivel, a Dante által ismert pápák, császárok, itáliai királyok, hercegek uralkodásának és a korabeli fontosabb csaták időpontjainak táblázataival. Külön foglalkozik Dante művének hittani és erkölcsi beosztásával, elmagyarázza, hogy mit értett Dante a hét fő jellemhibán és jellemerőn, melyek voltak az alapvető bűnök és a nyolc boldogság, illetve milyen volt az angyalrendek felosztása. A bevezetés a korabeli Itália tartományainak térképeivel zárul. Később is, több esetben találhatunk szemléltető rajzokat és táblázatokat az egyes énekeken belül, amelyek segítik az olvasót, hogy Dantéval együtt végig tudja járni a túlvilági utat.

Nádasdy kiegyensúlyozottan, a költőiség megtartásával, könnyen olvashatóan fordítja le mind a száz éneket, verselése mindvégig tiszta és érthető. Az új fordító fő célja az volt, hogy megismertesse a mai olvasóval „a középkor tudásanyagát, műveltségét, hiedelmeit, vallási nézeteit, sőt magát a kereszténységet”, hiszen, ahogy megállapítja, „annak ismerete is enyhén szólva kikopott a mai világból.”²¹ Nádasdy

16 KŐRIZS Imre, *Isteni Játék*, Műút, 2016057., <http://www.muut.hu/?p=21485>. (Kár, hogy a Magvető Kiadó a könyv hátsó borítólapján így hirdeti a művet: „Kedves Olvasó! Jöjjön velünk a Túlvilágra, és nézze meg, mi vár önre. Nem lesz fenékig tejfel!” – Ugyanezt a „szellemdús” hirdetést közöltették az Élet és Irodalom 2016. április 22-i számában is. És talán azt is felesleges volt feltüntetni a könyv előzéklapján, hogy „A fordító a Műfordítók egyesületének tagja”.)

17 „Rondabugyrodnak fordítottam, helységnévnek fogva fel... A bugyor szó hangzásban és értelemben közel áll a bolgiához... úgy érzem, van bizonyos *pokolszaga*.” – BABITS Mihály, *A fordító megjegyzése = A Pokol*, Budapest, Révay, 1913, 328.

18 NÁDASDY Ádám, *A fordító előszava = DANTE, Isteni Színjáték*, fordította és a jegyzeteket írta: NÁDASDY Ádám, Magvető, Budapest, 2016, 15.

19 Uo.

20 Uo.

21 NÁDASDY Ádám, *A rimelés veszélyei*, i. m., 7.

a fordítás megjelenése utáni nyilatkozataiban nem titkolja, hogy munkájának egyik célja éppen az volt, hogy olvasói számára világossá tegye: Dante miként szólaltatja meg az egyetemes keresztény hit alapvető tételeit, tanításait. Károlyi Csabával beszélgetve az *Élet és Irodalom* 2016. karácsonyi számában elmondja, hogy „a katolikus egyház hűtlen, de máig szerelmes fiának” tartja magát, és az volt a szándéka, hogy ezt a mindenki számára olvasható és érthető fordítást letegye az „anyaszentegyház asztalára”.²² Azt, hogy ez volt a nagy munka egyik célja, jól mutatja a kiadás elejére tett, az egész fordítás értelmét megadó latin mottó (*Sed tantum dic verbo*), ami a katolikus liturgia szentáldozási könyörgése: „csak egy szóval mondd, és meggyógyul az én lelkem”.

Nádasdy jól tudja: „Az *Isteni Színjáték* tartalmazza az egész katekizmust.”²³ Ezt akarja érthetővé tenni az igen pontos és alapos lábjegyzetekkel.²⁴ Hiszen a mai olvasók közül csak kevesen tudják, hogy a *Pokol* első énekében szereplő „Választott Edény” Szent Pált jelöli, hogy Krisztus azért szállt alá a pokol tornácára, hogy onnan magával vigye azokat a kereszttség hiánya miatt ott rekedt prófétákat, akik az ő eljövételét hirdették; hogy miért van három lelke az embernek Platón szerint, és miért csak egy a keresztény tanításban (*Paradicsom*, IV.); hogy kit neveztek „Szép Hölgynek” (*Pokol*, XIX.), illetve a „Szentlélek Menyasszonyának” (*Purgatórium*, XX. 97.). A *Paradicsomban* pedig a jegyzetek megmagyarázzák, hogy Dante miként adja az ott imádkozó lelkek (Justinianus, a híres szentek, Aquinói Szent Tamás, Szent Bernát, Szent Péter) és Beatrice szájába a keresztény Egyház fő tanításait.

22 Nádasdy Ádámmal beszélget Károlyi Csaba, *Élet és irodalom*, 2016. december 21., 8.

23 Nádasdy szerint: „A lábjegyzetek kétharmada valójában a keresztény–katolikus hittant foglalja magában.” – N. Á., *A rimelés veszélyei*, i. m., 8. – Kőrösi Imre Nádasdy *Paradicsom*-fordításának jegyzeteit „hardcore katekizmusnak” nevezi. Lásd: K. I., *Isteni Játék*, Műút, i. m.

24 Babits csak a legszükségesebb esetekben ad szükségzavú jegyzeteket. De erre nem is volt szükség, hiszen előtte Szász Károly nemcsak bőséges jegyzetekkel látta el fordítását, hanem a *Pokol*, a *Purgatórium* és a *Paradicsom* „köreinek” megfelelő énekcsoportokat fejezetekre osztotta, és ezek elé tíz-húsz oldalas tanulmányokat írt, majd ezt követően „adta át a szót” a költőnek. Babits az első kiadásban az egyes énekek elé még igen rövid, féloldalas bevezetéseket írt, amelyeket az 1930. évi kiadásból már kihagyott. Király György szerint „Babits irtózik a túlságos kommentálásokkal és a költőt nem tolmácsolni akarja, hanem más nyelven, de ugyanazon művészi eszközökkel megszólaltatni. Nála a forma a fő.” – K. Gy., *Babits Dantéja*, Nyugat, 1920. szeptember, 867.

Az új fordítás jegyzetei bemutatják a görög mitológia, a római és a középkori történelem ma már kevésbé ismert alakjait is. Megtudjuk, hogy miért csúfolták ellenfelei Caesart „királynőnek” (*Purgatórium*, XXVI., 77–78.), hogy ki volt Simon Mágus (*Pokol*, XIX., 1–6.), mit tartalmazott Nagy Konstantin császár adománylevele (*Pokol*, XIX., 115–118.), hogyan üdvözült Traianus ötszáz évvel a halála után (*Paradicsom*, XX., 106.), honnan ered Mantova városának neve (*Pokol*, XX., 97–99.), hogy miként szólal meg magyarul (Szörényi László feltevése szerint) Nimród, a pokolbeli óriás (*Pokol*, XXXI., 67.),²⁵ és hogy miért van Lucifernek három különböző színű arca (*Pokol*, XXXIV., 39–56.).

Minden bizonnyal azt is jó lett volna megtudni, hogy Dante barátjával, Martell Károly nápolyi herceggel – Károly Róbert magyar király apjával – beszélve miért nevezi „áldottnak” Magyarországot (*Paradicsom*, XIX., 142–143.). Ugyanis Nádasdy ez alkalommal alaposan félrefordítja Dantét. Az eredeti szövegben Dante szerint akkor lehet boldog (áldott) Magyarország, ha nem hagyja magát (másoktól) bántani („O beata Ungheria, se non si lascia / Più *malmenare!*”). Ezt Nádasdy így értelmezi: „Boldog lesz Magyarország, ha lerázza / a rossz kormányzást!” Ezt a túlságosan is erőltetett „szabad” fordítást azzal próbálja indokolni, hogy mivel a „beszélgetésre” a *Színjátékban* 1300 Húsvétján került volna sor, ezért szerinte Dante arra akart volna utalni, hogy „a mű írásakor (1320 körül) már Anjou Károly fia, Károly Róbert lett a magyar király, tehát Magyarország lerázta a rossz kormányzást” – így ez nem a korabeli Anjou-„kormányra”, hanem az utolsó Árpád-házi királyunkra, III. Andrásra vonatkozna. Ezt viszont Dante „furcsállotta” volna, hiszen az olasz szöveg egyértelmű: Dante az áldottnak nevezett Magyarországnak (és a korabeli magyar államnak...) kívánja, hogy *ne hagyja magát bántani*, vagy, ahogy Babits fordította Trianon után: „Óh, boldog Magyarország! csak ne hagyja / magát félrevezetni már.”

Mindent összevetve megállapíthatjuk, hogy hála az aránylag egyszerűbb, a hétköznapi beszédhez közeli nyelvnek, valamint a gazdag jegyzetanyagnak, Nádasdy fordításának mai olvasója viszonylag könnyen

25 SZÖRÉNYI László, *Nimród zsoldára. Ősmagyar Dante poklában?* = „Szolgáltatoma ajánlom” a 60 éves Jankovics Józsefnek, szerk. CSÁSZTVAY Tünde és NYERGES Judit, Balassi, Budapest, 2009, 427–436.

követheti Dantét a túlvilági utazáson. A fordító látványossá, érzékletessé teszi a túlvilági képeket, a *Pokolban* és a *Paradicsomban* egyaránt. A jegyzetekből megtudjuk, hogy a *Pokolban* Vergilius és Dante azért taposhatnak rá az emberszerű üres alakokra, mert azok, bár embernek tűnnek, nincs igazi valójuk. Nádasdy szerint olyanok, mint a *hologramok* (*Pokol*, VI. 34–36.). Megmagyarázza és értelmezi, hogy miért gömbölyű Danténál a Föld középpontja (*Pokol*, XXXIV., 97–112.), szemléletesen leírja a *Purgatórium* napsütötte hegyének párkányain a megtisztuló lelkek Földi Paradicsom felé vezető útját; mindig pontosan magyarázza, hogy miként jelzi Dante a túlvilági út egyes időszakait Nagypéntektől a húsvéti feltámadásig (*Purgatórium*, XV. 1–9.). A szövegből és a jegyzetekből érthetővé válik, hogy mit gondoltak a középkorban a Földről és a csillagokról, milyen kozmológiai ismeretekkel rendelkezett Dante (*Paradicsom*, X. és XXX.), milyen az angyalok kilenc kara (*Paradicsom*, XXVIII.), és milyen a különböző angyalrendekbe tartozó angyalok „természete” (*Paradicsom*, XXIX.).

Természetesen vannak túlzások is a Nádasdy szerkesztette új kiadásban. Nem értem például, mi abban a logika, hogy az eredeti mű latin nyelvű ima- és zsoltárszövegeit legtöbbször lefordítja, néhány esetben azonban meghagyja a latin idézetet, és csak a jegyzetben közli a saját fordítását (*Paradicsom*, VII. 1–3., *Paradicsom*, XV. 28–30.).²⁶ Ugyan több évszázados gyakorlat, hogy az egyes énekeknek (eltérve az első kézirat-másolatoktól – az eredeti kézirat ugyanis nem maradt fenn) címeiket adnak, de Nádasdy még az énekek egységes szövetét is megbontja, és külön versekre bontja a szöveget, amelyeknek a marginálisan önkényesen címeiket ad. Ráadásul nem mindig szerencsésen. Így a *Pokol* IV. énekében Danténak az ókori nagy költőkkel való találkozása leírásának Nádasdy viccesen a *Holt költők társasága* címet adja, hasonlóképp nem szerencsés a *Purgatórium* nem egy énekének címadása (II.: *Az angyalmeghajtású hajó*, IV.: *Mennyit kell mászni*, XXIX.: *Felvonul a Biblia*; XXXII.: *Egyháztörténet képekben*, nem beszélve a *Paradicsom* XVI. énekének egyik „jópofán aktualizált” alcíméről: *A jöttment betelepülők*). Nem kellene feltétlenül megadni az olasz „végbélszellet” utánzá-

sára használt *pernacchia* olasz kifejezés mai angol megfelelőjét (*raspberry*), (*Pokol*, XXII.), vagy „fürdőskurvának” nevezni a patakban Ágnes asszonyként vezeklő bűnös nőket (*peccatrici*) a *Pokol* XIV. 80. jegyzetében. Az említett „furcsaságok” jelentősége azonban eltörlődik az egész mű, egy száz énekből álló költemény modern magyar nyelven való sikeres megszólaltatása és a jegyzetek döntő többségének pontossága és hasznossága mellett.

III. Babits és Nádasdy fordításának mérlege

Végül természetesen foglalkoznunk kell a Nádasdy féle „rímtelen magyar Dante” *költői értékeivel* is. Egyértelmű, hogy a rímek hiánya ellenére az olvasó igazi költői szöveget vehet a kezébe, mert Nádasdy mindent megtett azért, hogy a tartalom világosságára figyelő fordításának olvasása közben mindvégig érezzük: a világirodalom egyik legnagyobb költői művét olvassuk, amelyből választ kaphatunk az emberi élet (saját életünk) alapvető kérdéseire. Ugyan hiába keressük az új fordításban Babits költői bravúrokat, de Nádasdy fordítása költői szempontból is mindenképp megállja helyét.

Már az első három terzina is méltónak bizonyul az eredeti szöveghez, és Babits fordításával összevetve is. Ráadásul a „találtam magam” és az „elvéttetem a helyes utat” pontosabban felel meg a dantei szöveg eredeti jelentésének,²⁷ mint Babits Arany Jánost követő megoldása:

„Életünk útjának feléhez érve
sötét erdőben találtam magam,
mivel elvéttetem a helyes utat.
Jaj, fájdalmas dolog elmondani,
milyen volt az a sűrű, vad vadon
elfog a félsz, ha csak eszembe jut –
majdnem oly keserű, mint a halál!”

Ezt követően is, minden énekben találunk olyan sorokat, részeket, amelyekről valószínűleg még Babits is elismerően nyilatkozott volna. Nádasdy Ádám műfordítása költői értékeinek megítélésére nem érzem magam hivatottnak, ezt a költőtársakra bízom, akik ezt részben már el is végezték.²⁸ Magam részéről a két fordítást egymással összehasonlíthatatlannak

²⁶ Nagyon zavaró, hogy a *Salve Regina* himnusz kezdő szavait a megszokott „Üdvöz légy” helyett Nádasdy „Üdv, ó Királyné”-nak fordítja (*Purgatórium*, VII., 82.).

²⁷ „Mi ritrova i per una selva oscura, / Chè la diritta via era smarrita.”

²⁸ Lásd: KŐRIZS Imre, *Isteni játék*, Műút, i. m.; MÁRTON László, *Ajánlott olvasmány*, Élet és Irodalom, 2016. szeptember 9., 13.

tartom. Mivel az egyik fordítás rímes, a másik rímte-
len – költői szempontból nem hasonlíthatók össze.
Ezért most csak egy-két kiragadott példával szeret-
ném illusztrálni a két fordítás *különbözőségét* – egy-
más mellett közölve Nádasdy és Babits megoldásait
(szükség szerint néha megadva az eredeti szöveget) is.

Pokol III. 136.:

Nádasdy: „mint ki elalszik, úgy elterültem”

Babits: „S elestem, mint kit ájulás igazott.”

Pokol IV. 65–66.:

N.: „mentünk keresztül ott a sűrű erdőn / úgy érted:
a lelkek sűrű erdején”

B.: „Jártuk az erdőt, árnyak éjjelén át / a szellemektől
sűrű sűrűségét.”

Pokol V. 112–114.:

N.: „S én válaszoltam neki: Jaj szegények! / Hány
édes gondolat és mennyi vágy / vezette őket végzetes
utukra.”

B.: „S felelvén néki, mondtam ekkor: Ó, jaj! / Hány
édes gondolat vihette őket / a kínos útra, mennyi tit-
kos óhaj!”

Pokol XV. 61–66.:

N.: „Ám az a nép, hálátlan és gonosz, / mely egykor
Fiesoléból leszállt / s még most is kemény szikla lelke
van, / jótetteid miatt gyűlölni fog, / és jó okkal, mert
keserű bogycsók közt / nem tud teremni az édes füge.”

B.: „De a gonosz nép háládatlan alja, / mely szirtes
Fiesoléból szállt le hajdan, / s kőbölcséjét meg nem
tagadja a sarja, / mert jó léssz, hozzád rossz fog lenni
majdan, / s ez érthető is, mert érhet-e édes / füge fa-
nyar kökénnyel egy bokorban.”

Pokol XXVI. 118–120.:

N.: „Gondoljatok a származásotokra / nem holmi ál-
latnak születtetek, hanem keresni nagyságot s tudást”

B.: „Gondoljatok az emberi erőre / nem születtetek
tengni, mint az állat, / hanem tudni és haladni előre!”

Purgatórium VI. 76–87.:

N.: „Itália, te rabnő! Kín hazája! / Vad tengeren jársz
s nincs kormányosod: / nem világ-úrnő vagy, csak
rossz lotyó!...”

B.: „Rab Itália, hajh, nyomor tanyája, / kormánytalan
hajtó vad fürgetegben, / világnak nem úrnője, csak
rimája”.

Purgatórium XIX. 61.:

N.: „No, ennyi elég, most már szedd a lábad.”

B.: „Eleg, taposson e csűf sárra sarkad.”

Paradicsom II. 1–6.:

N.: „Ti mind, akik kis csónakban eveztek / hajóm
után, mely énekelve száll, / s így óhajjátok hallgatni
szavam: / forduljatok az ismert partra vissza, / ne gyer-
tek nyílt vizekre – még végén / odavesztek, ha nyo-
mom veszítetek! / Oly vízen járok, hol még senki sem”

B.: „Óh, ti, kik apró csónakokban ültök, / s figyelni
vágyva édes énekekre / hajóm után, mely zengve
száll, röptök, / jobb lesz, ha visszatértek révetekbe!
/ Ne szálljatok ki! mert majd elveszítvén / tán engem,
elmaradtok tévelyegve... / Senkise szállt még más
e vízre, mint én”

Paradicsom X. 145–148.:

N.: „Így láttam én a dicső koszorút / megindulni. Hang
hanggal összecsengett, / oly édességgel, amit más
nem ismer / csak az, akinek öröme örök.”

B.: „Így láttam én, hogy ütemét kerengi / a szent ke-
rék, s felelget hangra hangot / oly édesen, hogy nem
sejthet senki, / csak ott, hol örök Kéj ver harangot.”

Paradicsom XVII. 58–60. (Cacciaguida jóslata Dante
száműzetéséről):

N.: „Majd megtapasztalod, mily keserű / a mások ke-
nyere, s milyen nehéz, / ha föl és le más lépcsőjét
koptatod.”

B.: „Majd megtudod, mily sós kenyér a másé; / s föl-
és lemenni milyen kínos ösvény, / keserves lépcső az
idegen házé!”

Paradicsom XVIII. 115–118. (Fohász az Egyházért):

N.: „Te drága csillag! Hány s miféle ékkő / mutatta,
hogy az igazság a földön / ebből az égből jön, hol te
ragyogsz!”

B.: „Óh édes csillag! Milyen gyöngyhalomnak / hány
gyöngye zengte, hogy minden igazság / az égből jó,
mit gyöngyeid befognak.”

Paradicsom XXIII. 1–3.:

N.: „Mint a madár, aki kedves lombja közt / fiókái
fészken töltötte el a mindent eltakaró éjszakát”

B.: „Mint a madár, ha az otthonos ágak / között ült
édes kicsinyjei fészken / az éjben, mely elrejt a vi-
lágot”

Mindkét fordításban nagyon szépen hangzik magyarul az utolsó ének elején Szent Bernát fohásza Szűz Máriához (*Paradicsom*, XXXIII. 1–39.), de hosszúsága miatt most csak az egész mű utolsó négy sorát szeretnénk bemutatni a két költő tolmácsolásában:

N.: „Itt elhagyott a képzelőerő; / de már forgatta, ki-mért lendülettel, / elmémet és szívemet a Szeretet, / melytől mozog a Nap és a csillagok.”

B.: „Csüggedtem volna, lankadt képzelettel, de folyton-gyors kerékként forgatott / vágyat és célt bennem a szeretet, mely / mozgat napot és minden csillagot.”²⁹

Annak beláttatására, hogy szükségtelen Babits és Nádasy fordításának egymással való szembeállítására (hogy melyik „jobb”, vagy „szebb”), szeretném egymás mellé tenni a *Színjáték* egyik legismertebb és legidézettebb, a szerelem erejéről szóló két terzinájának (*Pokol*, V. 100–106.)³⁰ Nádasy és Babits által készített változatát. Ugyanis épp ennek a résznek a „túldíszítettsége” miatt szokták elhibáztatni nevezni a költő (és minden tehetség) irigyei³¹ – Radó Antaltól és Képes Gézától kezdve egészen a mi kortársainkig – Babits fordítását.³²

Ha két fordítást összevetjük az eredeti szöveggel, akkor valóban megállapíthatjuk, hogy Nádasy Ádám átültetésében *pontos és szép* megszólaltatását kapjuk Francesca vallomásának:

„A szerelem, finom szívnek ragálya,
öt feltüzelt szép testem iránt,
amelytől megfosztottak – szörnyű módon.
A szerelem, mely mindig kölcsönös,
úgy elfogott az ő lényé iránt,
hogy – íme, látod – most is fogva tart.

29 „All’alta fantasia qui mancò possa; / Ma già volgeva il mio disio e il velle, / Si come ruota ch’igualmente e mossa, / L’Amor che muove il sole e l’altre stelle.”

30 „Amor, che al cor gentil ratto s’apprende, / Prese costui della bella persona / Che mi fu tolta, e il modo ancor m’offende. / Amor, che a nullo amato amar perdona, / Mi prese del costui paicer sì forte, / Che, come vedi, ancor non m’abbandona. / Amor condusse noi ad una morte; / Caina attende chi vita ci spense.”

31 „Am jönnek a kis sakálok,... a minden tehetség irigyei” – BABITS Mihály, *A Nyugat és az akadémizmus = Esszék, tanulmányok II.*, i. m., 268.

32 RADÓ Antal, *Babits Dante fordításáról*, Egyetemes Philológiai Közönlöny, 1913. február, 112–115.; RADÓ Antal, *Dante Poklának új fordítása*, Budapesti Szemle, 1914, 157. kötet, 445. sz., 151–154.; RADÓ Antal, *Dante Purgatoriuma*, Budapesti Szemle, 1920, 184. kötet, 526–528. sz., 74–80.; KÉPES Géza, *Irodalmi babonák*, Magyarok, 1949/2., 88–92.

A szerelem vitt egy halálba minket;
aki megölt, arra Kaina vár.”

Babits fordításából hiányzik Dante szerelem-felfogásának leglényegesebb eleme, a *cuor gentile*, annak kiemelése, hogy csak a *finom szív*, a *nemes lélek* képes egyedül a szerelemre, és a halmozott asszonánkok valóban túldíszítetté, szecesszióssá teszik Francesca szavait. Igen ám, de ha hangosan olvassuk az eredeti olasz szöveget és a két magyar verset, akkor mégis igazat kell adnunk Dante száz évvel ezelőtti fordítójának, amikor azt írta: „Büszke vagyok a nyelvre!”³³

„Szerelem, gyenge szívnek könnyű méreg,
társamat vágyra bujtá testemért,
mely / oly csúf halált halt – rágondolni félek.
Szerelem, szeretettnek szörnyű mételey
szívemet is nyilával úgy találta,
hogy látod, itt se hágy keserve még el.
Szerelem vitt kettőnket egy halálba,
ki vérünk ontá, azt Kaina várja.”

A múlt század hatvanas éveinek elején, Dante születésének 700. évfordulójára készülve Kardos Tibor professzornak sikerült rávennie pécsi barátját, Weöres Sándort, a XX. századi magyar költészet egyik legnagyobb rím-művészt, hogy fogjon hozzá egy új, „szöveg- és stílushű” magyar *Isteni Színjáték*-fordítás elkészítéséhez. A *Pokol* első öt éneke után (amelyeket Kardos Tibor 1966-ban a Filológiai Közönlönyben közölt³⁴) a költő abbahagyta a fordítást.

Nem tartom véletlennek, hogy a Babits-tanítvány Weöres Sándor épp a *Pokol ötödik énekének* fordítása után hagyott fel a munkával.³⁵ Valószínűleg ekkor látta be volt mestere igazát: „Más remekműveknek el tudom képzelni több jó fordítását. Dante egy-egy terzináját olyan talánynak érzem, melynek minden nyelven csak egy tökéletes megoldása lehetséges.”³⁶

33 BABITS Mihály, *Előszó = Dante Komédiája III., A Paradicsom*, Révay, Budapest, 1922, 3.

34 Emlékezésül Dante Alighieri születése 700. évfordulójára / Dante Alighieri: *Színjáték / Pokol I–V. ének*, Filológiai Közönlöny, 1966/1–2., 1–15.

35 Weöres így ültette magyarra Francesca vallomását: „Szerelem, nemes szívnek elrablója / megfogta őt, szép testemért gyötörte, / amit elvettek, most is fáj a módja. / Szerelem, szeretett szeretettője, / szépségével ragadott iramába, / mint látod, most se fogytam ki belőle. / Szerelem vitt minket közös halálba, / de Káin gödre vár a gyilkosunkra!”

36 BABITS Mihály, *Dante fordítása. Műhelytanulmány*, i. m., 274.

Talán Nádasdy Ádám is ezért választotta a rímtelen formát új, jó minőségű és nagyon fontos fordításának elkészítéséhez. Így jelenleg az *Isteni Színjáték*nak két kiváló magyar fordítása van: Babits modern és rímes, valamint Nádasdy rímtelen jambusokban írt, a „poszt-modern lefutása utáni”³⁷ magyar átültetése.

Babits Mihály az *Isteni Színjátékot* mindenekelőtt *költészetnek*, a világirodalom egyik legnagyobb *költői alkotásának* tartotta, és éppen ezért *költői* fordítással akarta „megajándékozni nemzetét”.³⁸ Nádasdy Ádám pedig száz évvel Babits után azért kezdte el

fordítani újból az *Isteni Színjátékot*, mert azzal kívánta szolgálni nemzetét, hogy minél többen tudják olvasni, és így megismerhessék Dantét. Így a mai olvasó választhat: ha a „nyugatos” költőket szereti, akkor Babits fordítását vegye kezébe, ha a „modern” mai költőket, akkor Nádasdyét. A lényeg azon van, amit Babits ajánlott a középkori kódexmásolók módjára: olvassátok Dantét, mert igen szép.³⁹

37 Lásd: KAPPANYOS András, *Bajuszbögre, lefordítatlan*, Budapest, Balassi, 2015, 103.

38 BABITS Mihály, *Dante fordítása. Műhelytanulmány*, i. m., 285.

39 Uo., 285. – Tanulmányom végén szeretném megköszönni Nádasdy Ádámnak, hogy hála az új fordításának, 2016 nyarán és őszén háromszor is végigolvashattam Dante *Isteni Színjátékát*, egyszer oroszul és kétszer magyarul, néha bele-beletekintve Szász Károly – és egykori római kollégám, Jacqueline Risset francia nyelvű – fordításába is.

NAGY GÁBOR

Félretett kellék

Egy színház jubileumi kiállítására

*Egy rozzant ág, félretett kellék, elkoszolódott,
a csupasz keret matrac nélkül, mint a ketrec,
s te rab; jelmez nélkül fújod a monológot,
nem is kell szövegkönyv a szerepedhez.*

*Csalóka képzelet az egykori legenda,
vagy a legenda szűrt emléke veszi számba
mint valami impresszárió írta agenda,
beírva a Siker fejlécű rubrikába; –*

*az egyedül-valóság illanó igézete
ott van az ívében, bármily rozzant a karfa,
a közönség visszafojtott lélegzete*

*párállik föl dohos gőzként a fából,
s a reflektor még egy utolsó pillanatra
fejed köré a fényből glóriát fon.*